

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ВИЩІЙ ТА СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

УДК 811.162.2.387

ЛІНГВО-ЛОГІЧНІ СТИМУЛИ І ФУНКЦІЇ УСНОГО І ПИСЕМНОГО СПІЛКУВАННЯ

Надія Бабич

*Чернівецький університет імені Юрія Федьковича,
кафедра історії та культури української мови,
вул. Коцюбинського, 2, 58012; Чернівці, Україна,
тел: (80372)2584800*

Спілкування, потреба його має як загальнолюдські, так і особистісні підстави: надбати інформацію, зберегти її, передати наступним поколінням знання про себе і свій час; реалізувати себе в певній галузі як особистість і т. д. Йдеться про типи повідомлень, зокрема детерміновані характером мовної системи, комунікативні й некомунікативні цілі спілкування, умови досягнення ефективності мовленнєво-мисленнєвої діяльності, характер недоліків у мовленні та їх причини, роль теорії і практики мовлення.

Ключові слова: звукова мова, спілкування, комунікативна мета, закони риторики, зв'язне мовлення, внутрішнє і зовнішнє мовлення.

Основним засобом спілкування людей є звукова мова. Спілкування, потреба його, має як загальнолюдські, так і особистісні підстави: обмінятися думками про сучасне життя в різноманітних його сферах і ситуаціях, надбати інформацію, зберегти її і передати інформацію про себе і свій час наступним поколінням; реалізувати себе у певній галузі як особистість, отримати естетичну насолоду від сприйняття результатів праці людського розуму в “словесних” видах мистецтва і т.д.

Образний вислів В. Жайворонка: “Якщо хліб для людини – матеріальне начало її існування, то слово – духовне” [4, с. 7] цікавий у ряду з класичним “без мови немає нації”. І скільки б людський розум не брався творити штучні мови, метамови, машинні “мови”, “інтер-мови” тощо, людство мусить бути велемовним, інакше світ стане безбарвним і однотонним, а отже – прагматично нецікавим.

Основна мета людського спілкування – повідомити одне одному певну інформацію. За Л. О. Кисельовою, є кілька типів повідомлень:

I-й тип – це повідомлення, які характеризують природні умови життя і діяльності людини (“про себе і своє оточення в різних ситуаціях”);

II-й – повідомлення, викликані соціальними умовами життя й діяльності людини, а саме: виробничими і суспільними стосунками, характерними для даного суспільства, –

соціальними, політичними, етичними, естетичними, типовими для великих соціальних груп;

III-ий – повідомлення, зумовлені психічними особливостями самого “відправника” інформації, а саме:

а) системою потреб – “природних”, біологічних і вищих – матеріальних і духовних, у т.ч. потребою спілкування;

б) бажаннями, прагненнями, стремліннями, афективними станами, інтересами – як чуттєвими відображеннями системи потреб людини;

в) об’єктами потреб, бажань, захоплень, інтересів – матеріальних і психічних;

г) метою дій у ролі усвідомленого об’єкта потреб;

IV-ий – повідомлення, детерміновані характером тієї чи іншої семіотичної системи, яка являє собою у той же час “канал зв’язку”, засіб передачі інформації і засіб комунікації, а саме:

людської природної мови (мовлення);

екстралінгвальних (паралінгвальних) засобів – міміки, жестів, рухів тіла;

штучних “мов”;

4) математичних символів (сюди ми додали б систему мовознавчих і літературознавчих символів – *Н.Б.*);

хімічних символів;

аудіальних звукових сигналів (гудків, дзвінків тощо);

візуальних “мовних” систем – світлових сигналів;

“немовних” візуальних засобів;

засобів образотворчого мистецтва;

засобів “предметної реклами”;

засобів “виробничої” реклами;

поліграфічних засобів (якість паперу, формат, художнє оформлення);

знаків відзнак – військових та посадових;

форменого одягу;

зовнішнього вигляду людини;

“немовних” аудіальних засобів (напр. музика) [6, с. 5-8].

Багатоаспектність і різнооформленість семіотичних систем не вичерпується, зрозуміло, лише зазначеними засобами оформлення повідомлення (інформування), та все ж наведена класифікація досить промовиста своєю сучасністю. Щоправда, вибір засобу інформування залежить не лише від бажання інформатора, а й від здатності співрозмовника сприйняти так оформлену інформацію.

Мета, що породжує мовлення, може бути різною в кожному конкретний момент спілкування, але переважають:

I. Комунікативні цілі:

1) пізнавально-комунікативні: а) інтелектуально-пізнавальні; б) естетично-пізнавальні;

2) інформативні: а) інтелектуально-інформативні; б) емоційно-інформативні;

3) прагматичні: а) спонукальні, б) емоційно-оцінні, в) емоційно-регулятивні (прагнення виразити емоції), г) естетично-регулятивні;

4) мета – встановлення контакту.

II. Некомунікативні цілі:

а) інтелектуальне самовираження; б) емоційне самовираження; в) емоційно-оцінне самовираження; г) саморегулятивна мета [див. 6, с. 25–27].

Як бачимо, в комунікації і в самовираженні можна намітити однаковий ланцюжок послідовних дій: інтелектуальна (пізнавальна чи інформативна) – прагматична –

спонукальна – регулятивна – емоційна, що дає підстави твердити, що мислитель на й емоційно-оцінна діяльність (навіть якщо йдеться про інтелектуальну діяльність в “сухих” науках) – нерозривні.

Комунікативна діяльність – це процес людського взаєморозуміння, яке готується або підсумовується не комунікативною діяльністю – саморозумінням і самовираженням.

Цікаво, що дехто вважає стимулом комунікації інтуїцію, яка начебто “провокує” момент мовлення, “підказує” його форму й інтонацію. Наприклад, Е. Р. Атаян виділяє такі інтуїтивні аспекти походження комунікації: 1) лінгво-логічна комунікація; 2) лінгво-психічна комунікація; 3) лінгво-практична комунікація [1, с. 17]. Додамо ще 4) лінгво-естетична комунікація. Тобто комунікація – це процес, психічно підготовлений і фізіологічною природою, і вихованням людини, у т.ч. суспільним, і її потребами – прагматичними і духовними.

Щодо лінгво-логічного стимулу комунікації, то не лише в риториці, а й у будь-якому типі мовлення “працюють” (навіть коли мовець теоретично їх не знає) основні риторичні закони:

Перший закон – концептуальний: виховує вміння всебічно аналізувати предмет дослідження і навчає вибудовувати систему знань про нього (задум і концепцію).

Другий – закон моделювання аудиторії: розвиває здатність вивчити і характеризувати три групи ознак, які визначають “портрет” будь-якої аудиторії, а саме: соціально-демографічні, соціально-психологічні, індивідуально-особистісні.

Третій – стратегічний: вимагає від людини вміння виробляти програму, алгоритм діяльності на основі створеної концепції з урахуванням психологічного портрета аудиторії; – визначення цільової установки діяльності навіщо?);

виявлення і розв’язання суперечностей у досліджуваних проблемах (а якщо...; якщо...то):

формулювання тези (головної думки, власної поведінки).

Четвертий – тактичний: зобов’язує працювати з фактами та аргументами, а також активізовувати мисленнєву діяльність співрозмовника (аудиторії), тобто створювати атмосферу інтелектуальної й емоційної співтворчості.

П’ятий – мовленнєвий: спирається на вміння володіти мовленням (“одягати” свою думку в дієву словесну форму) і дбати про його удосконалення.

Шостий – закон ефективності комунікації: навчає встановлювати, зберігати й закріплювати контакт з аудиторією як необхідну умову успішної реалізації продукту мисленнєво-мовленнєвої діяльності.

Сьомий – системно-аналітичний: вимагає вміння рефлексувати (виявляти й аналізувати власні відчуття з метою навчитися робити висновки з помилок і нарощувати цінний життєвий досвід) й оцінювати діяльність інших, тобто визначати, як допомогти іншому ефективніше здійснювати його діяльність, а також як навчитися призбирувати для себе досвід іншого [За Г. Сагач – див. коментування цих законів у 9].

Ці закони самооцінки й оцінки ситуації спілкування та свого співрозмовника застосовуються в офіційному мовленні, у спілкуванні на дипломатичному і на професійно-виробничому рівнях, так і в побутовому мовленні тощо – для цього досить лише визнати взаємозамінними поняття *аудиторія і співрозмовник*.

Звичайно, красномовство – це і мистецтво, і природний дар. а також активне, цілеспрямоване оволодіння словом – технікою мовлення. Тобто, зі схильністю до цього мистецтва можна народитися, а здатність до нього можна й виховані. Головне, щоб в обох випадках були підстави для мовлення задля досягнення певної мети. А вироблення здатності до доброго, гарного (красного) мовлення прийде за умови оволодіння основами

знань з таких наукових і практичних дисциплін, як: психологія, логіка, лінгвістика, поетика, філософія, етика, естетика, сценічна майстерність і т.д. І всі вони “живлять” риторичну.

Ефективність мовленнєво-мисленнєвої діяльності залежить від того, як її скеровують, тобто як “збуджує” почуттєво-емоційна сфера людської життєдіяльності сферу вербального (словесного) мислення і реалізує продукт цієї діяльності засобами мови. Отже, знання психологічних особливостей мислення так само важливе, як і знання логічних законів мислення. І не лише загальних, а й індивідуальних особливостей мислення і мовлення конкретної особи. Лише тоді названі закони риторичні стануть практикою мовлення, а не її теорією.

Щодо зв'язку “красного” мовлення з лінгвістикою, то він навіть теоретично актуальний, бо риторика зараховується і до стилістики, і до культури мовлення, і до теорії літератури, принаймні, до лінгвістики тексту. Г. Сагач вважає, що “спільне для всіх перелічених наук полягає як в об'єкті (мовленнєва діяльність), так і в предметі дослідження (текст)” [9, с.53]., але риторика цікавить і сам процес мисленнєво-мовленнєвої діяльності, і її результат – переконання слухача в ідеї, задля якої мовилося.

Будь-яке мовлення повинно задовольняти такі комунікативні вимоги до нього:

бути **правильним** – оформлюватись і реалізовуватись за чинними у даний час правилами – орфографією, словозміни, орфографією, пунктуацією; за нормами лексичними, стилістичними, риторичними і т. д.;

бути **точним** – щоб назва поняття відповідала позначуваному предмету реальної дійсності;

логічним – щоб зв'язок між словами і поняттями був несуперечливим, тобто відповідав таким же зв'язкам предметів і понять у реальному світі;

різноманітним і багатим – щоб якомога рідше в одному тексті повторювалися однакові мовні одиниці в однакових функціях; щоб не лише кількістю слів, а й кількістю інформації була реалізована думка;

доречним – щоб характер мовлення відповідав ситуації спілкування, складові його слухачів або читачів – меті, яка цікавить мовця і співрозмовника, естетичним і етичним настановам;

чистим – щоб у ньому не було нелітературних елементів (діалектизмів, жаргонізмів, вульгаризмів), іношлєбових компонентів (канцеляризмів, термінів іншої галузі, аніж та, про яку мовиться), плеоназмів (семантично “порожніх” у цьому тексті слів, слів-паразитів);

достатнім – семантично (змістово!) завершеним, таким, що не залишає недомовленого, незрозумілого;

виразним – коли дикція, голосоведення підпорядковані змістові, задумові і впливають не лише на розум, а й на душу (почуття) слухача і переконують його в тому, що мовлене і варте уваги, і цікаве, зокрема для подальшого застосування (врахування) у власній практиці.

Основною метою спілкування є передача і сприйняття інформації (з книгою – скарбницею світової історичної і сучасної інформації – теж відбувається вербальне спілкування, і, як відомо, під час читання теж працюють органи мовлення, тільки звуки мови не посилюються резонаторами настільки, щоб їх почули навколишні). Інформацію, звичайно, можна отримати і завдяки спостереженню, з практичного досвіду “зіткнення” з невідомим до того часу предметом чи реальною дією. Але саме словесне (вербальне) мовлення здатне передати ще й почуття, відчуття, оцінку. Спілкування – це “взаємодія, взаємовплив, обмін думками, цінностями, діями”, це “сприйняття та розуміння один одного, більш широко – пізнання себе та іншого” [11, с. 51]. Дослідники, зокрема Т. Чмут виділяють три взаємозв'язані функції спілкування:

комунікативну – обмін інформацією між індивідами та її уточнення, розвиток з метою досягнення передбачуваних результатів;

інтерактивну – це організація взаємодії суб'єктів, які спілкуються, тобто обмін не тільки знаннями, думками, ідеями, але й діями, зокрема, при виробленні спільної стратегії взаємодії;

перцептивну – процес взаємного сприймання і розуміння співрозмовників, пізнання ними одне одного [11, с. 54].

Чи виконує спілкування в навчальному процесі всі ці три функції? Безсумнівно! **Процес навчання** – це мовленнєва діяльність, метою якої є не лише нові знання, а й нові відчуття світу речей, і світу людей, і себе в цих двох світах. У цьому процесі важлива роль належить особистості відправника інформації – учителя. Адресат (учень, студент) спочатку тільки переробляє отриману інформацію відповідно до своїх інтелектуальних, психічних і моральних можливостей. Проте цілком ймовірно, що і в педагогічній діяльності можливе уточнення й розвиток адресатом отриманої інформації.

Усі три функції спілкування передбачають елементи психологічного взаємовпливу відправника інформації (мовця) і адресата (співрозмовника).

Спілкування – це активна взаємодія обох його суб'єктів, що активізує проблему міжособистісної взаємодії, яка може виявлятися як співробітництво чи кооперація, суперництво чи конкуренція. Сприйняття та розуміння одне одного, – зауважує Т.Чмут. – залежить від ряду чинників, зокрема, від установок щодо співрозмовника і об'єкта мовлення (налаштованості одного співрозмовника до іншого, до предмета мовлення тощо), від обсягу інформації про інших осіб, які опосередковано згадуватимуться, різних ефектів і афектів тощо [див. 11, с. 59]. Останнє пов'язується, у першу чергу, з системами невербальних (немовних) засобів спілкування: а) оптико-кінетичних знаків – міміка, жести, пантоміміка; б) екстралінгвальних засобів (інтонація, паузи, словесні, логічні та фразові наголоси тощо); в) організації місця та часу комунікації; г) “контакту очима” та ін. [11, с. 56]. А отже, ця система є більше особистісно-психологічною, аніж загальнолюдською, хоча виховувати навички самовдосконалення в цих невербальних засобах спілкування можна і треба.

Сучасне суспільство проголошує благородні цілі міжособистісних стосунків, але, на жаль, конфліктність поглибилась і навіть набула більшої агресивності.

Кожна людина за своє життя проходить десятки “курсів” усного мовлення.

А найперший з них сприймає ще до своєї появи на світ: коли мама, яка чекає бажану дитину, вже відчувши її під серцем, подумки спілкується з нею. Лагідне, навіть пестливе звертання матері, її прохання “не пустуй”, “їж, це тобі корисно, воно смачне”, “щоб ти мені не змерзло” і под. закладають у мозок дитини перші “скарбнички” добрих і лагідних слів, життєствердні емоції, дієві інтонації з потенціалом самоутвердження в колі собі подібних, тобто ще задовго до того, як дитя почує мамин фізичний голос, воно чує її внутрішній, психологічний “голос” і “запам'ятовує” всі його особливості.

До моменту, коли дитина починає розрізняти артикуляції звуків людською мовлення, вона вже розрізняє тембр, інтонацію маминого голосу і навіть реагує на нього. Тому мама і всі, хто оточує дитину з перших днів її життя, мусять дбати, щоб ознайомлення з рідною мовою відбувалося в атмосфері любові і злагоди з самим собою і зі своїми близькими.

Коли ж дитина починає говорити, тобто стає учасником комунікативного акту, вона потребує добрих “учителів” – рідної мови з уст людей, які нею володіють природно й широко (у т. ч. фольклору і художньої літератури для дітей), тобто мовлення яких відзначається високим рівнем культури.

“До кінця дошкільного періоду дитина не лише практично оволодіває усіма формами і

значеннями, які має рідна мова, а й справді є творчо активною у цей час” – робить висновок зі своєї практики Т. Савельєва [8, с. 34]. Далі школяр, ще не маючи уявлення ні про мову – від нього не залежну систему форм, ні про способи і методи, якими ця система може бути проаналізована, володіє мовою емпірично. Для того, щоб учень (студент) почав аналіз системи мови, він повинен або отримати від експериментатора, наприклад, учителя, необхідну систему співвідносних форм у готовому вигляді або сам якимось чином встановити цю систему [8]. Цьому останньому, тобто пошукові в емпірично засвоєній мові системних відношень (на рівні значень і формальних змін), і повинна слугувати діяльність з розвитку мовлення.

Недоліки у мовленні здебільшого виникають внаслідок невідповідності т. зв. “внутрішнього мовлення” (яке відбувається в мозку людини і відчутне в артикуляційних рухах звукового апарату) і “зовнішнього мовлення” – озвученого й оформленого в довершені синтаксичні конструкції. Ці недоліки [див. концепцію Б. Баєва у 8] такі:

1) Перерваність мовлення: довгі паузи між частинами фрази або й словами. Складається враження, що людина добирає слова, перебирає їх у пам’яті. Інколи ці паузи заповнюють слова-паразити (“н-ну-ну”, “е-е-е”, “от”, “типа” і под.). Причини такого мовлення можуть бути різні: фізіологічні особливості пам’яті, уяви людини, психічний стан, емоційне збудження тощо.

Часті повторення: людина не тримає у пам’яті попередню інформацію і час від часу повертається до окремих фрагментів свого мовлення. Причому повторюватися можуть як інформативно важливі, так і другорядні (наприклад, емоційно насичені) елементи думки (фрази).

Недостатня означальність: у фразі або й у всьому тексті надто мало означень, які виконують оцінну функцію і виражають не лише об’єктивний стан справ (якість предмета), а й ставлення мовця до предмета характеристики. Як правило, людина з таким мовленням “холодна”, неемоційна, байдужа до світу речей і світу людей.

Синонімічна і стилістична близькість лексичного (слівного) наповнення фрази. Це т. зв. плеоназми (зайві, семантично “порожні” слова) і тавтології (однакові за змістом слова). Наприклад: долоні рук. березень місяць, відступити назад, цільове призначення, кошторисна вартість, своя автобіографія, свій власний голос, преїскурант цін і т. ін.

5) Синтаксична неупорядкованість (“кострубатість”, “неохайність”) фрази – виявляється в порушенні логічного порядку слів або частин складного речення, у неповноті речення, яка не має структурних підстав (тобто пропуск семантично важливих членів речення), що призводить до непорозуміння або двозначності змісту. Наприклад, дієприслівниковий зворот неможливий у реченні, в якому дію виконує інший предмет, аніж дію основної частини речення – в таких випадках повинно бути складнопідрядне речення (*Повернувшись з космосу, його першою зустріли мама зі сльозами на очах. – Коли він повернувся з космосу, його першою... Ще будучи студентом, займенник був для мене іменною частиною мови. – Ще коли я був студентом, займенник...*).

Надмірна ситуативність – коли мовець недовмляє цілі фрагменти думки з розрахунку на те, що ситуація, в якій відбувається спілкування, доповнить його. А якщо співрозмовник неуважний, якщо його увага зосереджена на інших картинах (у т. ч. психологічних) дійсності, аніж увага мовця? У цих випадках з’являється недоречна або надмірна жестикуляція, “працюють” екстралінгвальні засоби виразності, до сприйняття яких співрозмовник може і не бути готовим.

Напруженість мовлення. Спричинюють цю ваду як суто фізичні особливості будови артикуляційного апарату, так і невпевненість мовця через його недостатню компетентність у темі розмови; а також емоційно-психологічний стан мовця – його роздратованість,

несприйняття співрозмовника тощо. Це може бути напруженість голосу, тону мовлення, а також напруженість структури фрази, її інтонаційного малюнку.

Недостатня переконливість, слабка аргументованість вираженої думки, що виявляється переважно у багатослівності, “словесній тріскотності”, фальшивих інтонаціях (тонах) або, навпаки, у бракові слів – виразників суті повідомлення, “ідей” тексту.

На думку Т. Ушакової, у кожного учасника комунікації в механізмі мовлення, очевидно, виділяються три принципово відмінні частини, які можуть бути названі блоками мовленнєвого механізму. Це: 1) блок сприйняття мовлення; 2) блок його вимовляння і центральний – відносно двох названих – особливий внутрішній блок – “це складний, ієрархічно організований організм, у якому матеріалізована мовна система (лексика, граматичні категорії, синтаксичні правила)” [10, с. 28]. Дослідниця вважає, що “два інші блоки мовленнєвого механізму безпосередньо пов’язані із зовнішнім світом, переводячи мовлення в об’єктивно наявний мовленнєвий продукт або приймаючи його” [Там само].

Отже, уміння бачити й чути об’єктивну дійсність є передумовою розвитку мовлення. Тому наuczіння зв’язного мовлення починається з називання дитині (як і учневі будь-якого віку, який вивчає чужу мову) предметів навколишнього світу і встановлення нею самою об’єктивних зв’язків між ними. Оскільки акустичний вияв мовлення психологи вважають не лише об’єктом слухового сприйняття, а й “елементом складного контуру мовленнєвого механізму” [10, с. 28], то орфоепія, неспотвореність звукового ладу назви поняття є передумовою наuczіння зв’язного мовлення.

Мовлення сповнене семантики на всіх рівнях мови: звуковому, лексичному, граматичному і текстовому. Як розрізнити слова за значенням може одна фонема (навіть її наголошеність/ненаголошеність), коренева чи афіксальна морфема, так може розрізнити слова за значенням (не лише за функцією) контекст, тобто словесне оточення, порядок слів, частин речення і т.д. Порівн.: коса – коза, вас – ваз, везти – вести, мимохідь – мимохіть, граната (Р. в. плід) – гранату (Р. в. мінерал), грому, вітру (Р. в. явища природи) Грома, Вітра (прізвища), лупа (лусочки) – лупа (збільшувальне скло), судно (морське) – судно (медичне), запал (натхнення) – запал (пристрій для запалювання, напр. у вогнестрільній зброї). Цей ряд можуть продовжити багатозначні слова: ручка, голова, рівність, перерва тощо.

У писемному мовленні сигналізують про значення слова ще й графічні засоби – велика літера, лапки. Наприклад: правда і кривда – “Правда і кривда” (М. Стельмах), доба – “Доба” (газета), степовий (вітер) – Степовий (прізвище) – “Степовий” (назва селянського кооперативу) та ін.

Оскільки навіть мінімальний об’єм тексту – одне слово – своїм змістом має реальну дійсність, яка відтворюється у свідомості людини і яка є основним предметом (об’єктом) спілкування, то до тексту треба ставитись так само відповідально, як до вчинку у стосунках зі своїм співрозмовником. Адже будь-який комунікативний акт здійснюється задля порозуміння, адекватного сприйняття і самим мовцем, і слухачем повідомлюваного, тому обидва учасники мовлення повинні належно володіти системою мови, мати якомога точніші уявлення про реальну дійсність.

Стосовно дітей С. Русова радила: “Дитині погрібна уява, образ. До нього вона додає рухи, і вся наука набирає життя, реалізується, конкретизується на очах дитини, і сим глибоко вражає її розум і викликає самостійну творчу роботу” [7, с. 212].

“Діалог (або полілог), – вважає Т. Ушакова, – набуває своїх специфічних рис у тому випадку, коли відбувається психологічна (не лише фізична) взаємодія партнерів, а це можливо лише в межах одного психологічного світу (виділено нами. – *Н.Б.*). тобто у випадку відображення суб’єктом спілкування не лише себе, а й свого партнера в наявній ситуації” [10, с. 34].

При цьому варто ще враховувати характер спілкування – офіційний чи неофіційний його рівень. У першому людина прагне бути максимально точною, об'єктивною, аргументує предмет мовлення ще й цифрами та силогізмами. У другому – неофіційному – спілкуванні людина рідко буває безпристрасною і цілком об'єктивною у своїх висловлюваннях, оцінках, прагненнях.

Діапазон цієї пристрасності й необ'єктивності залежить, звичайно, від психічного стану мовця, рівня його вихованості, стосунків між співрозмовниками тощо. Чимало важить і актуальність мовлення для обох сторін: “Згідно з психологічною точкою зору, актуально усвідомлюватися може лише те, що буде зроблене предметом спеціальної цілеспрямованої дії” [10, с. 104].

Тому *розвиток* зв'язного мовлення відбудеться лише тоді, коли вдасться викликати інтерес до: 1) збагачення індивідуального словника: поповнення, поглиблення власних, уже практичних, “працюючих” ресурсів інтелектуального самовираження і самовдосконалення; 2) отримання морального й естетичного задоволення від постійного пізнання результатів історичного досвіду народу або “продукту” чиеїсь і своєї індивідуальної діяльності; 3) контактів на рівні сім'ї, родини, колективу, суспільства, 4) отримання матеріальних благ, 5) реалізації власного хисту, який уже усвідомлений.

Т. Савельєва наголошує: “Якщо ми хочемо визначити зміст такого навчання (научіння. – *Н. Б.*), яке може бути справді розвивальним, необхідно, з одного боку, врахувати й не прогавити усі можливості, які має в собі природний мовний розвиток, що відбувається в безпосередньому мовленнєвому спілкуванні, а з іншого боку – віднайти умови, за яких для дитини (студента – *Н. Б.*) виявиться можливим відкриття у мові того нового, що не може дати лише емпіричне мовлення” [8, с. 138].

Звичайно, діяльність мовця під час аналізу ним мовних форм відрізняється від діяльності лінгвіста перш за все тим, що лінгвістівська система мови дається вже в готовому вигляді як об'єктивна даність, що існує поза дослідником і незалежно від нього. Лінгвіст, який описує мову, має у своєму арсеналі лінгвістичну традицію, систему одиниць і методів аналізу (систему наукових догм), яку виробила наука до моменту, коли лінгвіст приступає до роботи [див. 8]. А учень, студент, що вивчає чужу мову, цього досвіду не має. Він повинен у процесі навчання засвоювати у готовому вигляді результати як історичного розвитку мови, так і лінгвістичних досліджень (наприклад, норми орфоепічні, граматичні, стилістичні, правописні і т. ін.). Нам видається за доцільне в процесі розвитку мовлення навчати точності та логічності мовлення, багатства й різноманітності, чистоти й доречності. Не варто зводити цю роботу лише до аналізу художніх текстів і публіцистики як конкретних функціональних стилів з чітко виявленими особливостями індивідуального авторського мовлення. Не заперечуючи доброго зразка як прийому научіння, наголосимо усе ж на перевазі власного досвіду мовця у виборі (відборі) і встановленні змістових, образно-виражальних та емоційно-впливових засобів мови, усіх рівнів її системи. Бесіди, дискусії (навіть суперечки), промови, виступи перед аудиторією, творчі роботи, правка чужого тексту і саморедагування, написання ділових паперів, текстів різних публіцистичних жанрів, доповнення чужих незавершених сюжетів (усно чи письмово), заучування ділових і публіцистичних нормативних штампів, “викорінювання” мовленнєвих штампів власного мовлення; добирання епітетів до часто вживаних слів з метою їх виокремлення; оволодіння гнучкістю власного голосу і мовними та позамовними засобами контрольованої експресивності, – ось далеко не завершений перелік форм діяльності, яка розвиватиме індивідуальне мовлення.

Якість спілкування мовними засобами забезпечується: 1) самою мовою як засобом вираження і передачі думки; 2) ступенем (рівнем) володіння мовою;

3) функціонально-стилістичною метою мовлення; 4) соціально-психологічними умовами взаємин мовця і співрозмовника; 5) психологічним станом обох співрозмовників або одного із них; 6) індивідуальними особливостями мовленнєвого досвіду; 7) мовленнєвим контекстом (унікати невиправданих повторів, не копіювати без потреби чуже мовлення тощо); 8) мовленнєвою ситуацією; 9) суспільними функціями і статусом мови; 10) естетичними потребами і можливостями суспільства. Якщо практика людини потребує високого рівня знання мови, яка цю практику “обслуговує”, то психологічне ставлення до навчання і вивчення цієї мови буде сприяти активізації інтелектуальної діяльності. Це підтверджує тезу про зв’язок мовлення з об’єктивною реальною дійсністю, а тільки ще раз підтверджує доцільність усе життя навчатися мови, як ми навчаємося самого життя з усією його багатогранністю та різноманітними несподіванками. Про відсутність безпосереднього зв’язку мови і дійсності свідчить, наприклад, той факт, що одне і те ж реальне явище по-різному виражається в різних мовах, навіть у мовах генетично віддалених. Порівн.: укр. *жовтень* – білор. *кастрычнік*; укр. *снігур* – рос. *снегирь* – болг. *червенушка*; укр. *доля* – білор. *лёс*, пол. *los*; укр. *село* – білор. *вёска*, пол. *wieś* та ін.

Треба враховувати, що мовні **значення**, які виражаються в усному і писемному мовленні, однакові, але оформлення їх різне: в усному мовленні це форми звукові, а в писемному – графічні. Слово ж має **реальне** значення – це значення його морфем, **синтаксичне** (релятивне) – виражається в певній синтаксичній функції і **морфологічне** – виражається системою флексій. Коли відбувається спілкування, у контексті реалізуються і виявляють себе одночасно всі ці три значення.

Щоб не виникло суперечності між змістом і формою, мовець повинен так організувати своє мовлення, аби воно відповідало чинним у даний час лексичним і граматичним нормам. Для вироблення стійких узагальнених навичок потрібно багато тренуватися на **різноманітному** лексичному і синтаксичному матеріалі.

Проблема адекватного сприйняття, розуміння й оцінки тексту є однією із суттєвих проблем, від вирішення якої значною мірою залежить оптимальне функціонування видів комунікації.

Наголосимо на двох цікавих сучасних аспектах творення і сприйняття тексту: 1) вивчення емоційних чинників тексту, усвідомлення і сприйняття його, що можна б назвати емотивною лінгвістикою (а це перспективний напрямок сучасних наукових досліджень); 2) аналіз взаємопроникнення і взаємозумовленості сакрального (піднесеного) і звичайного (зниженого) начал у людській мовленнєвій діяльності. Ці аспекти ще донедавна були “білими плямами” в українській лінгвістиці.

До труднощів навчання зв’язного мовлення можна зарахувати:

- 1) роздвоєність змісту мовленнєвої діяльності: мовленнєвий акт – це єдиний, неподільний, безперервний процес, а словесний текст – подільна структура, продукт мисленнєвої діяльності;
- 2) суб’єктивний компонент оцінки явища об’єктивної дійсності мовцем може не збігатися з оцінкою співрозмовника, що вимагатиме додаткового обґрунтування позиції або аргументування тези;
- 3) мовцеві може не вистачати лексичних засобів і вміння компонувати мовлення, що провокуватиме паузи в усному мовленні, його одноманітність і, можливо, безбарвність.

Отже, **розвиток** зв’язного мовлення буде успішним за умови врахування учителем вікових особливостей мовців у процесі формулювання, компонування, прогнозування вправ і завдань; якщо вдасться активізувати і зробити особистим надбанням ті ресурси рідної (і обов’язково “працюючої”) мови, які необхідні мовцеві для самореалізації у конкретній ситуації спілкування; якщо буде інтерес (психологічний позитивізм) до

обговорюваної, дискусованої, ініційованої і т.д. теми; якщо цей інтерес буде підтримуватися різними мотивами – і пізнавальними, і естетичними (вартісними); якщо існуватиме ситуація і середовище мовлення.

Як правило, низький рівень успішності з мови спричинює відсутність інтересу до предмета. Відома переконаність деяких психолінгвістів, що людина, яка вивчає математику, біологію, фізику, відчуває себе математиком, біологом, фізиком, так легше вивчати ці науки. Ким же треба себе почувати, коли вивчаєш мову – рідну або чужу? Літератором? Це, приміром, ще можливо. А ученим–лінгвістом? Для цього треба докласти неабияких зусиль і зробити процес засвоєння граматики і правопису творчим. Тому пошук шляхів підвищення ефективності навчання мови, як і інших навчальних предметів, завжди актуальний.

Мова може виконувати комунікативні функції лише завдяки тому, що вона є водночас стабільною і рухомою. Мова настільки стабільна, наскільки стійке значення одиниць мовлення, наскільки мова або значення можуть бути представлені у вигляді систем.

Усвідомлене засвоєння цієї системи є запорукою стабільних і міцних знань. **Свідомими** вважають такі **знання**, про які людина може розповісти собі або іншій людині. А засобом виховання (формування) таких знань можуть бути, в першу чергу, мовленнєві дії.

Вільним і свідомим використання будь-якої мови буде лише за умови глибоких знань цієї мови, розуміння того, що ця мова відображає. “Центральною проблемою вивчення граматичної структури мови є проблема формування граматичних операцій і дій, оскільки мовлення, здійснюване на основі засвоєння системи граматичних уявлень і понять, завжди є дією: щось *сказати*, щось *зрозуміти*”, – зауважують дослідники [2, с. 3]. І це зауваження ще раз підтверджує аксіому: без цілеспрямованих дій (вправ, завдань, аналізів, розборів і т. ін.), на які мовець позитивно налаштований, засвоєння знань неможливе. Воно також нагадує про відмінність в абстрагуючій діяльності осіб різних вікових категорій.

Д. Богоявленський вважає, що “першою необхідною умовою здійснення повною абстрагування є вироблення прийомів звукового аналізу, під час якого суцільний мовленнєвий потік може розчленовуватися на окремі елементи, починаючи від слова і закінчуючи фонемами” [2, с. 213]. Це ланцюжок: **слово – склад – звук**, у якому кожен елемент є частково більш складного механізму мовлення: слово – елемент тексту, склад – елемент слова, звук – елемент складу, і кожен є виразником **значення**.

“Сенсорний аналіз звуків мовлення повинен іти паралельно з “розумовим”, спрямованим на семантичну характеристику форм мови, а тому граматичною абстракцією може вважатися лише та, що ґрунтується на розумінні відношень, які існують у мові між формою і значенням. Отже, попередньою умовою такої абстракції повинно бути вироблення асоціацій між даним звуковим комплексом і його мовним значенням” [2, с. 214–215]. Така залежність між формами і значенням у мові і дає можливість оперувати граматичними категоріями, описуючи їх словами.

Нам видається доречним навести ще одне положення з праці Д. Богоявленського: “Грамматика як вчення про значення і форми мови... виокремлює з мовлення окремі форми мови, аналізує зміст і систематизує їх. Внаслідок цього значення мовлення усвідомлюються як такі, що мають чітко окреслені форми, а форми сповнюються певним усвідомленим змістом” [2, с. 223]. Тобто засвоєння форм було б неможливе, якби вони існували поза змістом, притаманним конкретній формі або поєднанню форм.

Викладач повинен навчати і виводити значення за формою, і як оформлювати значення, і в цій мовленнєвій діяльності регулювати прийоми розумової роботи, спрямованої на отримання і практичне застосування знань про мову.

Отже, засвоєння усіх розділів науки про мову є процесом синтезування і диференціювання. Цей процес матиме добрі результати, якщо наука про мову збереже ступінь абстрагованості доступним для більшості тих, хто його вивчає, – таким, що він буде усвідомленим.

Саме слово **граматика** означає і розділ мовознавства, що вивчає закономірності й особливості будови і форми слів, словосполучень і речень, і власне граматичну будову мови, тобто “системи об’єктивно чинних у мові правил зміни слів, їх зв’язків у словосполученнях і реченнях”, і сукупність правил зміни слів і поєднання їх у словосполучення і речення, які властиві даній мові [див. 3, с. 52–53].

Наукова граматика є базою для граматики шкільної, яка подає відповідно до вікових можливостей учнів елементарні відомості про граматичну будову мови разом з орфографічними і пунктуаційними правилами.

Отже, граматичні значення є передумовою формування правописних навичок.

1. *Атаян З.Р.* Коммуникация и раскрытие потенции языкового сознания. Ереван, 1981. 60 с.
2. *Богоявленский Д.Н.* Психология усвоения орфографии. М.: Просвещение. 1966. 2-е изд. 306 с.
3. *Ганич Д.І., Олійник І.С.* Словник лінгвістичних термінів. К.: Вища шк. 1985. 360 с.
4. *Жайворонков В.В.* Слово в етнологічному контексті // Мовознавство. 1996. № 1. С. 7–14.
5. *Занько С.Ф., Андреева Л.А.* Лингвистика и психолінгвистика. Казань. 1972. 39 с.
6. *Киселева Л.А.* Язык как средство воздействия: Консп. лекций. Л., 1971. 60 с.
7. *Русова С.* Нова школа // Русова С. Вибрані твори. К.: Освіта, 1996. С. 207–218.
8. *Савельева Т.М.* Психологические вопросы овладения русским языком. Минск, 1983. 142 с.
9. Сагач Г. Золотослів. К.: Райдуга, 1993. 378 с.
10. *Ушакова Т.Н.* Методы исследования речи в психологии // Психологический журнал. Т. 7. №3. 1986. С. 26–29.
11. *Чмут Г.* Культура спілкування. Хмельницький: ХІРУП. 1996. 346 с.

LINGUO-LOGICAL STIMULI AND FUNCTIONS OF ORAL AND WRITTEN COMMUNICATION

Nadija Babich

*Chernivtsi National University, Dept. of History and Culture of the Ukrainian Language,
2, Kotsiubynskoho Str.,
Chernivtsi, 58012, Ukraine,
phone: 803722584800*

The need to communicate has reasons common to all mankind as well as to any separate person: to give and to keep information, to transfer to future generation the knowledge about ourselves and the world we live in, to realize ourselves in a certain field of activity etc. We consider the types of information especially those which are determined by the character of the language system, communicative and noncommunicative aims, the conditions of gaining the effectiveness of the communicative activity, the character of shortcomings in the communication and their causes, the role of the theory and practice in communication.

Key words: sound language, communication, the communicative aim, rules of rhetoric, connected speech, inner and other speech.

ЛИНГВО-ЛОГИЧЕСКИЕ СТИМУЛЫ И ФУНКЦИИ УСТНОГО И ПИСЬМЕННОГО ОБЩЕНИЯ

Надежда Бабич

*Черновецкий университет имени Юрия Федьковича,
кафедра истории и культуры украинского языка,
ул. Коцюбинского, 2, 58012 Черновцы, Украина,
тел: 803722584800*

Общение, необходимость его имеет как общечеловеческие, так и личностные основания: приобрести информацию, сохранить ее, передать следующим поколениям знания о себе и своем времени; реализовать себя в определенной области как личность и т. д. Речь идет о типах сообщений, в частности детерминированные характером языковой системы, коммуникативные и некоммуникативные цели общения, условия достижения эффективности языковой и мыслительной деятельности, характер недостатков в речи и их причины, роль теории и практики речи.

Ключевые слова: звуковая речь, общение, коммуникативная цель, законы риторики, связная речь, внутренняя и внешняя речь.

Стаття надійшла до редколегії 2. 11. 2009

Прийнята до друку 20. 01. 2010